

Jaana Riikonen & Juha Ruohonen

Nutturoita ja muita hiuslöytöjä Ravattulan Ristimäeltä

Kaarinasta Ravattulan Ristimäeltä on vuosina 2010–2016 tutkittu arkeologisesti kaikkiaan 61 ruumishautaa. Kymmenestä 1100-luvulle ja 1200-luvun alkuun ajoittuvasta naisenhaudasta löytyneet hiusjäännökset muodostavat Suomessa ainutlaatuisen laajan aineiston, jonka avulla voidaan hahmottaa, minäkalaisia kampauksia Lounais-Suomessa oli käytössä vajaat tuhat vuotta sitten. Hiusjäännöksiä on ruumishaudoista löytynyt aiemminkin, mutta ennen Ravattulan löytöjä ainoa samaan rautakauden ja keskiajan väliseen aikakauteen ajoittuva tunnettu kokonainen kampaus on ollut Hollolan Kirkkailanmäestä vuonna 1978 löytynyt nuttura. Ristimäen nutturakampaukset on tavallisimmin tehty kieputtamalla palmikoitu hiusletti nutturaksi tai kiertämällä poninhäntä ensin itsensä ympäri ja pyöräyttämällä se sitten nutturaksi. Ainoastaan haudan 20/2016 nuttura on näitä sykerömäisiä nutturoita hieman mutkikkaampi kampaus. Se vertautuu paremmin Kirkkailanmäen hiuslaitteeseen, vaikka onkin sitä yksinkertaisempi ja voidaan tehdä lyhyemmistä hiuksista.

Hårknutar och andra hårfynd från Ravattulas Ristimäki (Korsbacka)

Allt som allt 61 inhumeringar har undersökts mellan åren 2010 och 2016 i Ravattulas Ristimäki (Korsbacka) i S:t Karins. Hårresterna som hittats i tio kvin-nogravar daterade till 1100-talet och början av 1200-talet bildar ett i Finland unikt brett material, vilket gör det möjligt att skapa en bild av hurdana frisyrrer som var i bruk i Sydvästra Finland för cirka tusen år sedan. Hårrester har förvisso hittats i inhumeringar tidigare, men innan fynden från Ravattula var den enda kända hela frisyren från samma tidsintervall mellan järnåldern och medeltiden hårknuten som år 1978 hittades i Kirkkailanmäki i Hollola. Hårknutarna från Ristimäki har mestadels gjorts genom att sno en hårfläta i en knut, eller genom att först vrida hästsvansen kring sig självt och sedan sno den i en knut. Endast hårknuten från grav 20/2016 utgör en snäppet mer invecklad frisyrr än de här tvinnande hårknutarna. Den är mer jämförbar med håruppsättningen från Kirkkailanmäki, trots att den inte är lika intrikat, och kan skapas med kortare hår.

Johdanto

Ravattulan Ristimäki sijaitsee Aurajoen varrella Turun lähellä Kaarinas-
sa. Paikalta on tutkimuksissa todettu Suomen vanhimman toistaiseksi
tunnetun kirkon jäännökset. Kirkkorakennuksesta on jäljellä vain kivi-
perustus, jota ympäröi noin 400 haudan ruumiskalmisto. Kirkon jään-
nökset ja 61 hautaa tutkittiin arkeologi Juha Ruohosen johdolla Turun
yliopiston arkeologian oppiaineen suorittamissa kaivauksissa vuosina
2010–2016. Ravattulan kirkko on rakennettu pian 1100-luvun puolivä-
lin jälkeen, ja se on jäänyt käytöstä viimeistään 1200-luvun puolivälissä.
Kohteen vanhimmat haudat ovat kuitenkin jo kirkkoa ja kirkkomaata
rajaavaa aitaa vanhempia, ajoittuen 1000-luvun lopulle tai viimeistään
1100-luvun alkupuolelle (Ruohonen 2017; 2019; 2023; 2024).

Tässä käsiteltävät haudat ajoittuvat 1100-luvulle ja 1200-luvun al-
kuun, myöhäisrautakauden ja keskiajan taitteeseen. Artikkelissa esitel-
lään hiusten ja nutturoiden jäännökset, jotka löytyivät kymmenestä Ra-
vattulan Ristimäeltä (jatkossa myös pelkkä Ristimäki) tutkitusta ruu-
mishaudasta. Aineisto on laajuudessaan Suomen oloissa ainutlaatuinen.
Pyrkimyksenä on kuvailla, minkälainen kampausta vainajilla on ol-
lut, sekä arvioida, kuinka nutturat on mahdollisesti tehty. Hiuslöydöistä
viisi on nutturoita, ja viisi vähäisempiä hiustuppoja, joista on mahdo-
tonta päätellä kampausta tarkemmin (Riikonen & Ruohonen 2021: 193).

Kampauksella tarkoitetaan tässä tarkoituksellisesti luotua hiusmal-
lia tai hiusten asettelua, jonka tekemisessä on mahdollisesti käytetty
apuvälineitä. Nutturaksi nimitetään kampausta, jossa hiukset on koot-
tu niskaan tai pääläelle hiussykeröksi tai -keräksi (Vuorela 1979: 299).
Nuttura voi olla myös tavallista enemmän vaivannäköä ja taitoa vaati-
va, näyttävä kampausta. Tällainen on Hollolan Kirkkailanmäen kampausta,
jonka Anna-Liisa Hirviluoto esitteli vuonna 1986 artikkelissaan *Uutta
tietoa rautakautisesta hiusmuodista*. Kaisa Tikkanen puolestaan teki Tu-
run yliopiston arkeologian oppiaineeseen vuonna 2016 proseminaari-
esitelmän *Hiuksia halkomassa – Miten arkeologista hiusaineistoa voidaan
tutkia?* Siinä esitellään piirroskuvin Ravattulan Ristimäeltä vuonna
2015 haudoista 1, 6 ja 8 löytyneet hiusjäännökset. Lisäksi tämän artik-
kelin kirjoittajat ovat esitelleet Ristimäen haudan 20/2016 kampausta
Fennoscandia archaeologian sivuilla vuonna 2021. Muutoin myöhäis-
rautakauden arkeologisia hiuslöytöjä on Suomessa käsitelty tutkimuk-
sessa vain ohimennen.

Kirkkailanmäen kampaus ja hiuksia muista suomalaiskalmistoista

Ennen Ristimäen nutturoiden löytymistä ainut tunnettu, ajallisesti myöhäisrautakaudelle tai sitä lähelle sijoittuva kampaus oli Hollolan Kirkkailanmäen haudasta 1 vuonna 1978 löytynyt hiusjäännös. Naisvainaja oli haudattu kantokahvoin varustetuilla paareilla, joissa hän makasi selällään, pää sivulle kääntyneenä. Hiukset näyttivät punertavilta ja olivat kiinni kallossa (Hirviluoto 1986: 38–39).

Leena Tomanterä puhdisti Kirkkailanmäen nutturan esiin Kansallismuseon konservointilaboratoriossa ja teki siitä dokumentointipiirroksen (Hirviluoto 1986: 39–40, kuva 3) (kuva 1). Hirviluoto kuvaa edellä mainitussa artikkelissaan kampausta: ”Nuttura on tehty siten, että hiukset on jaettu pääläeltä poikittaissuunnassa kahtia. Sen jälkeen hiustupsuja on käännetty yhteen suuntaan samalla tavalla kuin pellavalettiä. Lopuksi ne on vedetty erikseen solmuun ja vielä solmitu yhteen.” Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander (2001: 58–59, kuva 43) julkaisi myöhemmin kuvan Kirkkailanmäen löydön mukaan tehdystä kampauksesta kuvaillen sitä lyhyesti: ”Pitkät hiukset on kierretty ja väännetty takaraivolle solmukkeeksi. Luultavasti se on ollut kiinnitetty luisilla neuloilla.” Hirviluodon mukaan lähin tunnettu vastine tälle 1200-luvulle radiohiiliajoitetulle (Taa-vitsainen 1990: 84) kampaukselle on naisenhaudasta 700-luvulta Kentistä, Englannista (Hirviluoto 1986: 42).

Kuva 1. Nutturakampaus Hollolan Kirkkailanmäen haudasta 1 (Hirviluoto 1986: 42, kuva 3).

Kirkkailanmäen nutturan lisäksi selvästi tunnistettava, mutta vasta historialliselle ajalle ajoittuva kampa on löytynyt Vaalan Manamansalon hautausmaan haudasta 6. Naisvainajan hiukset oli palmikoitu letiksi ja kierretty seppeleeksi pään ympärille. Vainaja on ollut 30–40-vuotias ja hänet on haudattu luultavasti 1500-luvun loppupuolella (Laulumaa 1994: 53).

Hiukset eivät kuitenkaan ole niin harvinaisia arkeologisia löytöjä kuin voisi olettaa. Eri kokoelmien löytöluetteloja selatessa ja esimerkiksi ruumishautojen tekstiililöytöjä tarkemmin tutkittaessa paljastuu, että varsin monessa naisenhaudassa on säilynyt ainakin jonkin verran hiuksia (ks. myös Tikkanen 2016: 11). Hiusten jälkiä voi näkyä myös mineralisoituneena, esimerkiksi pään lähellä sijaitsevien solkien pinnassa.

Kansallismuseon kokoelmissa säilytettävän Kaarinan Kirkkomäen haudan 1/1950 löydöt on varastoitu aseteltuna oletetuille löytöpaikoilleen. Hauta ajoittuu viikinkiajan loppuun, 1000-luvun alkupuolelle. Hiuksia on sekä kallon luiden vieressä että rintaketjujen ja vainajan vasemman olan kupurasoljen yhteydessä. Irralliset hiustukot ovat saataneet siirtyä laatikossa vuosikymmenten aikana, mutta olkasolkeen mineralisoitunut hiusten jälki pysyy paikoillaan. Vainajan hiukset ovat tummat ja ulottuneet ainakin hartioille, mahdollisesti rinnalle asti. Ne ovat todennäköisesti olleet auki tai vain löyhästi kiinni (Riikonen 1990: 17–18, 31).

Hiuksia on säilynyt etenkin silloin, kun haudassa on ollut pään kohdalla kuparipitoista metallia. Perniön Yliskylän kalmistoa kaivaneen Hjalmar Appelgren-Kivalon mukaan haudassa 1 ”pään kohdalla oli jällellä kappale pääkalloa sekä ympyrään pantu punottu hiusvane”, josta on myös piirros (Appelgren-Kivalo 1907: 31, Tafel VIII:1). Yhteen kootut hiukset lienee kierretty nutturaksi, jonka säilymistä pronssispiraalikoristeet ovat edistäneet. Tiina Vaskon (2019: 52) näistä hiuksista teettämän radiohiiliajoituksen perusteella hauta 1 ajoittuu todennäköisimmin 1200-luvun alkupuolelle. Spiraalikoristeiden yhteydestä on hiuksia löytynyt myös esimerkiksi Piikkiön Huttalanmäen haudoista (TYA 334:44, 243; TYA 388:171a) ja Tampereen Vilusenharjun haudasta 31 (KM 17208:185; Tomanterä 1978: 20). Nousiaisten Myllymäeltä on puolestaan irtolöytönä spiraalikoristeista viitan päätyristikkoa, johon on tarttunut hiuksia (KM 9892:511).

Sakari Pälsin johdolla vuonna 1925 Maskun Humikkalan kalmistosta kaivettujen hautojen löytöjä säilytetään oletetuissa löytöasemissaan. Yhdeksällä naisvainajalla on pään kohdalla pronssirenkain reunustettu päähine (Vahter 1952: 151; Riikonen 2006: table), jonka yhteydessä on säilynyt hiuksia ainakin viidessä haudassa (KM 8656:H11:1; H14:1c, 3; H32:2; H35:1; H41:1). Jäännöksiä ei ole toistaiseksi tutkittu systemaattisesti, mutta esimerkiksi haudassa 14 päähineen lakiosan rengasreunuksen päällä on hiuksia ja karkeaa kasvikuittupalttinaa. Humikkalan kalmisto on perinteisesti ajoitettu ristiretkiaikaiseksi (esim. Purhonen 1998: 133, kuva 141), mutta radiohiiliajoitukset ovat paljastaneet kalmiston käytön jatkuneen pidempään. Sekä haudan 14 hiuksesta tehdyn (Järkä 2010: 96) että haudan 32 luusta tehdyn (Saari 2022: 81, 83) radiohiiliajoituksen mukaan ainakin nämä Humikkalan haudat ajoittuvat 1200-luvulle.

Sekä Maskun muinaispukuun, joka perustuu Humikkalan hautaan 32, että Kaarinan muinaispukuun, joka perustuu Kirkkomäen hautaan 1/1950, kuuluu päähine (kuva 2), ja vastaavanlaisen varsinaissuomalaisen päähineen jäännösten yhteydestä on löytynyt hiuksia myös esimerkiksi Halikon Rikalan haudoista 11 (KM 12690:158), 36 (KM 12841:62b, 62c, 63) ja 47 (KM 13298:112, 114, 115, 117) sekä Kaarinan Kirkkomäen haudoista 27 (KM 27025:27132, 27162) ja 40 (KM 27196:40061). Pronssirenkain ja -spiraalein koristeltu päähine ei yleensä ole vainajalla puettuna päähän, vaan laskettuna hänen päälleen, useimmiten kasvojen tai rinnan päälle (Riikonen 2006: table). Vaikka päähine olisi ollut pään kohdalla, hiuksia päähineitten jäännösten yhteydessä on säilynyt niin vähän, ettei niistä voi tehdä päätelmiä näiden vainajien hiusmallista eikä edes siitä, onko pään päälle laskettu päähine peittänyt hiukset kokonaan – poikkeuksena Ravattulan Ristimäen hauta 20/2016, johon palaataan myöhemmin. Kallon maatuessa päähine on myös saattanut liikkua, mutta joskus sillä on nähtävästi haluttu peittää nimenomaan vainajan kasvot, ei niinkään hiuksia.

Liedon Ristinpellosta ei tunneta päähineen jäännöksiä, mutta haudan 86 vierestä löytyneen kallon yhteydessä oli muun muassa ristikkonauhaa ja hiuksia (KM hist. 50108:8), ja Ristinpellon haudassa 63 on säilynyt hiustukko (KM hist. 50109:70b).

Myös itäsuomalaisten kalmistojen haudoissa on säilynyt hiuksia, esimerkiksi Mikkelin Visulahdessa (KM 13769:13; Kirkinen 2015: Ap-

Kuva 2. Kaarinan muinaispuvun päähineen kaltainen päähine on ollut käytössä Varsinais-Suomessa ainakin 1000-luvun alusta 1200-luvun alkuun. Päähineen niskaosassa on tilaa nutturalle (kuvannut J. Riikonen).

pendix 1) ja Tuukkalassa (KM 2481:288; Kirkinen 2015: Appendix 1) sekä Kaukolan Kekomäessä (Schvindt 1893: 125).

Edellä on esitetty vain esimerkkejä myöhäisrautakautisten tai keskiajan alkuun ajoittuvien ruumishautojen hiuslöydöistä pyrkimättä kattavaan luetteloon. Tämäkin listaus kuitenkin jo kertoo, kuinka huomattava tutkimuspotentiaali löytökokoelmiin on tallennettuna.

Ravattulan Ristimäen haudat, joissa oli säilynyt hiuksia

Suomen happamassa maaperässä luu maatuu nopeasti (Arponen 2008), minkä vuoksi vainajien luiden jäännöksiä oli säilynyt Ravattulan Ristimäelläkin vain hyvin vähän. Useimmista tässä artikkelissa tarkasteltavista haudoista (7/10) löytyi hiusten lisäksi myös hampaan kovaa kuoriosaa, hammaskiillettä, joistakin myös kynsiä, höyheniä tai turkista sekä kaikista villatekstiiliä (Kirkinen et al. 2020). Edellä mainittuja löytöjä – kynnet, hius, höyhen, karva – yhdistävä tekijä on niiden sisältämä keratiini eli sarveisaine, joka on veteen liukenematon proteiini. Mahdollisesti näissä haudoissa on ollut jokin mikrobiologinen tai kemiallinen tekijä, joka on johtanut hapettomaan tilaan ja siten edesauttanut kokonaisten nutturoitten säilymistä (ks. Wilson et al. 2001: 215).

Ristimäen haudoista löytyneet metalliesineet ja spiraalikoristeet olivat korroosion pitkälle haurastuttamia (Ruohonen 2023: 30), mutta etenkin kuparipitoinen metalli oli säilyttänyt lähellään orgaanista ainesta. Arkeologisesti tutkituista 61 haudasta 17:ssä (27,9 %) oli ainakin jonkin verran tekstiiliä; näistä 11 haudan tekstiilijäännöksiä pystyttiin tunnistamaan tietyiksi vaatekappaleiksi. Haudan 41/2016 tekstiililöydöt olivat niin runsaat ja poikkeukselliset, että niiden mukaan tehtiin Ravattulan muinaispuku (Riikonen & Ruohonen 2023), mutta tässä haudassa ei ollut säilynyt lainkaan hiusta.

Hiushaudat ovat tunnistetuista tekstiileistä ja esineistöstä päätellen kuuluneet naisille tai tytöille. Esimerkiksi pienikokoisessa lapsenhaudassa 37/2016 oli pään kohdalla spiraalikoristeiden katkelmia, jotka saattavat olla samanlaisista päänauhoista, joita tavataan yleensä naisten haudoista (esim. Appelgren-Kivalo 1907: Taf. VII:2, X:1). Sen vuoksi vainaja tulkittiin pikkutytöksi. Myös haudassa 1/2015 arkku oli tavallista lyhyempi, ja vainaja on voinut olla korkeintaan noin 140 cm pitkä,

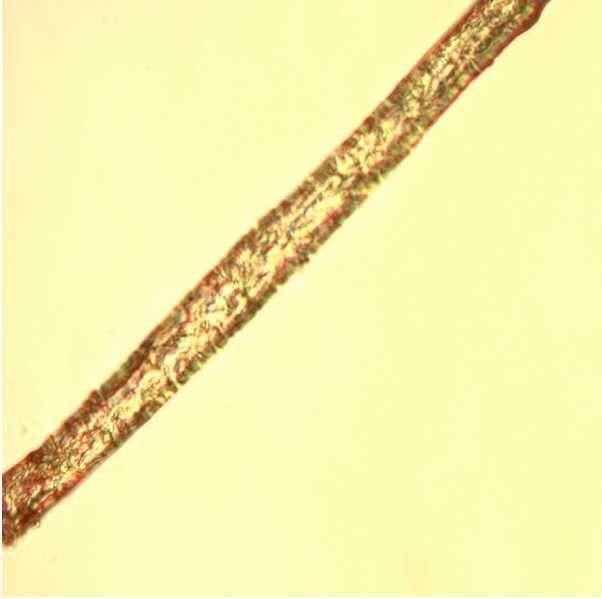
mutta hänet oli varustettu hautaan aikuisen naisen tapaan (Kirkinen et al. 2020: 53). Muut hiushaudat ovat arkun pituudenkin perusteella aikuisten hautoja.

Koska Ristimäellä haudat ovat poikkeuksetta lounais-koillissuuntaisia (vainajan pää lounaassa), hautoja kentällä kaivettaessa tiedettiin, missä kohtaa pään pitäisi olla. Pään kohdalta löytyneet hiuksen näköiset karvat oletettiin siten hiuksiksi. Alustavaa tunnistamista luonnollisesti helpotti, jos hiusjäännös näytti nutturalta. Hiuslöytö nostettiin maan tukemana paakkuna, joka käärittiin alumiinifolioon tai muovikelmuun, ja löydöt puhdistettiin myöhemmin Turun museokeskuksen konservointilaboratoriossa stereomikroskoopin alla käyttäen ohutta si-vellintä ja mikroimuria. Samalla myös tunnistus varmistui. Haudanosien laboratiivisen kaivauksen aikana, kun hautapaakkuja kaivettiin tai esineitä puhdistettiin mikroskoopin alla, havaittiin aineistosta vielä yksittäisiä hiuksia.

Ristimäen hiuslöydöt

Maassa vuosisatoja ollut hius on kuivaa ja haurasta, ja maasta esiin kaivetut nutturat ovat vainajan maatumisesta ja päällä olleen maamassan painosta johtuen kuin tiiviitä hiuskiekkoja. Osa hiuslöydöistä näytti hyvin säilyneiltä, mutta valomikroskoopilla katsottu hiusnäyte paljasti niiden huonon kunnon, eikä morfologinen tutkimus onnistunut (Kirkinen et al. 2020: 48–49, fig. 4F) (kuva 3). Nutturan jäännösten koossa pysymistä on joissain tapauksissa edistänyt savi. Maan pinnalta koh-ti pohjavettä valuva vajovesi on kuljettanut mukanaan liukoisia aineita maan pintakerroksesta ja haudan täyttömaasta alempiin maakerrok-siin, ja erittäin hienojakoista savea on kerrostunut haudoissa hiusten lisäksi myös muiden löytöjen, esimerkiksi tekstiilien päälle. Kuvailtu prosessi on tapahtunut suhteellisen pian hautaamisen jälkeen, joka ta-pauksessa ennen täyttömaan romahtamista lahoavan arkun sisään.

Jos vainaja lasketaan arkkuun selälleen kasvot ylöspäin, nuttura jää kokonaan pään alle. Arkkurakenteen ja vainajan maatuessa nuttura joutuu lopulta maamassan peittämäksi. Kun nutturaa ryhdytään kai-vamaan esiin, siitä näkyy päällepäin se puoli, joka on ollut kalloa vas-ten. Se osa nutturasta, joka elävässä elämässä olisi näkyvissä, on näissä

Kuva 3. Lahottajamikrobien tuhoamaa hiusta Ravattulan Ristimäen haudasta 1/2015 (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus).

tapauksissa alapuolella maata vasten. On kuitenkin huomioitava, että nuttura voi löytyä maasta ‘oikein päin’, jos pää on sivulle kääntyneenä. Näin oli esimerkiksi haudassa 20/2016, jossa vainaja makasi arkussa normaaliin tapaan selällään, mutta pää oli kääntyneenä sivulle.

Ristimäen hiusjäännöksiä tarkastellaan tässä artikkelissa vain visuaaliselta kannalta, mutta luonnontieteellinen tutkimus, esimerkiksi isotooppi- ja muinais-DNA-analyysit voivat tulevaisuudessa avata aineistosta aivan uusia näkökulmia. DNA-analyysia yritettiin haudan 20/2016 hiuksista, jotka näyttävät silmämääräisesti hyvin säilyneiltä, mutta tulosta ei saatu, koska hius oli liian maatunutta (Kirkinen et al. 2020: 55). Samaan ongelmaan – hius on huonommassa kunnossa kuin miltä se näyttää – on törmätty myös ainakin Tanskassa roomalaisaikaisten hiuslöytöjen kanssa (Raeder Knudsen & Mobjerg 2019: 83; Wilson 2019: 163–165). Haudan 20/2016 hiusten hiilen ja typen pysyviä isotooppeja pyrittiin tarkastelemaan, mutta aineiston käsittely jäi kesken kyseiseen hankkeeseen varatun ajan ylittyessä ja projektin päättyessä.

Esimerkki onnistuneesta hiusten isotooppianalyysistä on Englannista. Romseyn kirkon vierestä löytyi lyijyarkusta jo vuonna 1839 hyvin säilynyt hiuspalmikko, joka lähemmäs 200 vuotta myöhemmin ajoitet-

tiin AMS-menetelmällä vuosiin 895–1123. Isotooppianalyysin mukaan vainaja on nauttinut merellistä ravintoa, mistä on puolestaan päätelty, että hän on saattanut kuulua luostariyhteisöön. Kiinnostavana yksityiskohtana paljastui myös, että hiuksissa oli männynpihkaa (Cameron et al. 2017).

Hammaskiilteeseen varastoituneen alkuaine strontiumin isotooppi-suhteiden ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) tutkimus onnistui Ristimäen aineistosta ongelmitta, valottaen paikalle haudattujen vainajien alkuperää ja liikkuvuutta (Price et al. 2021). Näin saatiin selville 12 naisvainajan maantieteellinen lähtöalue. Viidestä tutkitusta vainajasta oli säilynyt myös hiuksia (haudat 6/2015, 8/2015, 18/2016, 20/2016 ja 37/2016). Näistä ainoastaan haudan 8/2015 vainaja oli kotoisin jostain muualta, Aurajokialuetta ehkä hieman pohjoisempaa. Tämän yksilön tarkkaa lähtöaluetta ei kuitenkaan voitu määrittää riittävän kattavan vertailuaineiston puuttuessa. Tutkimustulokset osoittivat, että suurin osa yksilöistä oli kasvanut ja varttunut saman jokilaakson alueella syntymästään lähtien. Haudan 8/2015 vainaja ei poikennut heistä asultaan, hautavarustukseltaan tai kampaukseltaan. Vaikka Ristimäen löytöaineisto on hyvin paikallinen, sitä voidaan luonnehtia esimerkiksi naisten vaatetuksen osalta laajemmin varsinaissuomalaiseksi, nutturakampauksien osalta kenties jopa yleissuomalaiseksi.

Ristimäen hiusten väriä on tarkasteltu vain silmämääräisesti tai stereomikroskoopilla, sillä hiuksista ei saanut tehtyä poikkileikettä pigmenttihiukkasten tutkimista varten, eikä myöskään DNA-analyysia, joka olisi paljastanut myös värin. Todennäköisesti väriluonnehdinnat kuvaavat ainakin jossain määrin sitä geneettistä perua olevaa vaihtelua, mitä on väestön hiusten värissä nykyään ja on ollut myös ennen. Ristimäen hiuslöydöistä useimpia on luonnehdittu vaaleiksi, yhtä punertavaksi. Theodor Schvindt mainitsee Karjalan haudoista löytyneen ”niin ruskeita kuin vaaleitakin hiuksia, mutta enimpien olevan vaaleanruskeita” (Schvindt 1893: 23, 24, 28, 146). Kirkkailanmäen nuttura on silmämääräisesti katsottuna todettu punertavaksi (Hirviluoto 1986: 39), Halikan Rikalan haudan 47 hius on löytöluettelon mukaan tummanruskeaa (KM 13298:112), Kaarinan Kirkkomäen haudan 1/1950 hius on hyvin tummaa, lähes mustaa, ja tummalta näyttää myös Kirkkomäen haudasta 40 löytynyt hius.

Maaperä voi vaikuttaa samalla tavalla hiusten väriin kuin se vaikuttaa villakuituun: se voi muuttaa hiusten väriä (Wilson et al. 2001). Yhdestä ja samasta kohteesta löytyneiden hiusten värin vaihtelu viittaa kuitenkin vaihteluun saman populaation sisällä. Myös maasta jo esiin kaivettujen hiusten väri saattaa muuttua. Esimerkiksi Tanskassa on havaittu, että hiukset, jotka löytyessään näyttivät punaisilta, olivat 16 vuotta myöhemmin haalistuneet vaaleiksi (Rostholm & Raeder Knudsen 2019: 40).

Mainittakoon, että Ristimäen hiuksista ei ole tehty täihavaintoja. Kun Tanskassa tutkittiin Hammerumin kalmiston roomalaisaikaisten hautojen hiuksia, päätäiden puuttumista pidettiin yllättävänä ja arveltiin, että tait olisi kammattu vainajalta pois (Jensen 2019: 132).

Seuraavassa esitetyt hautakuvaukset perustuvat löytöluetteloon, kaivauksettomuksiin, kenttämuistiinpanoihin sekä valokuviin (Riikonen 2016–2024). Vaikka kuvauksissa esitellään hauta-aineistoa myös laajemmin, artikkelin aiheen rajauksen vuoksi yksityiskohtaista huomiota kiinnitetään ainoastaan hiuksiin.

Hauta 4/2014, TYA 912:523g Hiuksia

Haudassa oli kaksi pronssista hevosenkenkäsolkia, joiden yhteydessä oli säilynyt villakangasta. Pienempi, rikkoutunut solki oli vainajan vasemmalla olalla, isompi solki keskellä rintaa. Kaulan kohdalta löytyi kaksi lasihelmeä. Pronssipellillä päällystetty leveä veitsentuppi on ollut vainajan pään alla, sillä sen päältä löytyi hammaskiilteen ja kallonluun palasia. Tupen alla arkun pohjalla oli karhuntaljaa, tupen ja taljan väliltä löytyi yksittäisiä höyheniä (Kirkinen et al. 2020: 49, 53, table 1). Tupen pronssipellin yhteydessä oli säilynyt pellavapalttinaa (Suomela et al. 2022: 6–7), ja tupen reunakouruun oli tarttunut muutamia hiuksia (Kirkinen et al. 2020: 49), jotka näyttävät vaaleilta.

Hauta 1/2015, TYA 914:1259:11 Nuttura, hiuksia

Vajaat 160 cm pitkässä ruuhiarkussa haudattu vainaja on voinut olla korkeintaan noin 140 cm pitkä. Kaulan kohdalla oli lasihelmistä koostuva helminauha ja oikean olan kohdalla pronssinen hevosenkenkäsolki, jossa oli kiinni pronssiketjua ja tekstiiliä. Vaatetuksesta tunnis-

tettiin spiraalikoristeinen esiliina ja sen päälle laskettu pronssirenkain reunustettu päähine. Arkun pohjalla vainajan vyötärön kohdalla oli runsaasti untuvamaisia höyheniä (Kirkinen et al. 2020: 49, 53, table 1). Hautadasta löytyi myös lehmänsarvi ja veitsi. Itse vainajasta oli jäljellä vain hiuksia.

Nuttura, joka on kooltaan noin 60 x 50 mm, oli niskan kohdalla, mutta vähäinen määrä hiuksia oli säilynyt myös päälle. Hiukset näyttävät punertavilta (Ruohonen & Väänänen 2016). Kun hiusjäännöstä puhdistettiin, sen pinnalla havaittiin paikoin hyvin ohutta tummaa kerrosta ja hienon, vaalean kasvikuittupalttinan fragmentteja, joista otettiin näyte myöhempää tunnistusta varten (kuvat 4a-c). Liinakangas on todennäköisesti ollut alun perin vainajan kasvoilla, mutta koska kalli on maatunut, kankaan jäännöksiä löytyi nyt hiusten päältä. Puhdistuksessa kertyneen hiekan joukosta löytyi lisäksi pieni villalangan katkelma (Tikkanen 2016: 14).

Hauta 2/2015, TYA 914:1269:9 Hiuksia

Vainajasta oli säilynyt hiusten lisäksi hammaskiillettä. Pään vierestä löytyi pieni spiraalikoriste, kaulan kohdalla oli helminauha, kummallakin olalla hevosenkenkäsolkki ja alempana rinnalla kolmas solki. Solkien yhteydessä oli säilynyt villakangasta; kahdessa soljessa havaittiin myös kasvikuittupalttinan fragmentteja. Vaatekappaleista tunnistettiin spiraalikoristeinen esiliina.

Takaraivon kohdalta otettiin talteen paakku, joka on kooltaan noin 75 x 50 mm ja jossa on vain vähän hiuksia (Kirkinen et al. 2020: 49, table 1). Paakun toisessa reunassa vaalealta näyttäviä hiuksia on pitkittäin noin 75 mm:n pituudelta ja toisessa päässä poikittain noin 35 mm:n leveydeltä. Hiusten alla oli ruumisarkusta peräisin olevaa puuta ja päällä vähän maatunutta kallonluuta (kuva 5).

Hauta 6/2015, TYA 914:1316:6 Nuttura

Vainajasta oli säilynyt hiusten (Kirkinen et al. 2020: 49, table 1) lisäksi muun muassa hammaskiillettä. Kummankin olan kohdalta löytyi pienen hevosenkenkäsoljen katkelmia, keskeltä rintaa isokokoinen pronssinen hevosenkenkäsolkki, alempaa rinnalta pyöreä puhkonainen ku-

Kuva 4. Hiusjäänös Ravattulan Ristimäen haudasta 1/2015. 4a) Kuvattuna päältä, piirroksessa kasvikuidun kohdat punaisella (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus, piirtänyt Kaisa Tikkanen). 4b) Kuvattuna alta (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus). 4c) Kasvikuitupalttinaa hiusten päällä (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus).

Kuva 5. Hiusjäänös Ravattulan Ristimäen haudasta 2/2015. Piirroksessa luunjäännöksen kohta katkoviivalla (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus, piirtänyt J. Riikonen).

Kuva 6. Hiusjäänös Ravattulan Ristimäen haudasta 6/2015. 6a) Kuvattuna päältä (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus, piirtänyt Kaisa Tikkanen). 6b) Kuvattuna alta (kuvannut R. Saarinen / Turun museokeskus).

purasolki, lantion kohdalta avain. Kupurasoljen ja ison hevosenkenkäsoljen päällä oli nokkospalttinaa (Suomela et al. 2022: 7), kupurasoljen yhteydessä oli säilynyt myös kädenluita ja -nahkaa. Vainajan asuun on kuulunut spiraalikoristeinen esiliina.

Nuttura löytyi takaraivon kohdalta ja on kooltaan noin 45 x 60 mm (kuvat 6a-b). Vaalealta näyttävien hiusten alla oli puuta ruumisarkusta.

Hauta 8/2015, TYA 914:1367:7 Nuttura

Vainajasta oli säilynyt hiusten (Kirkinen et al. 2020: 49, table 1) lisäksi hammaskiillettä ja vähäinen määrä kallonluuta. Kaulassa oli helminauha ja kummaltakin olalta löytyi hevosenkenkäsoljen palasia. Alempaan keskellä rintaa oli hopeinen hevosenkenkäsolki kiinni lautanauhalla reunustetussa villakankaassa. Esiliinaa kiersi spiraaliputkien jono, esiliinan kiinnitysnauhaan oli ripustettu leveä veitsentuppi ja vyötäröltä löytyi myös neulakintaan jäännöstä. Pronssirenkain reunustettu päähihne oli laskettu vainajan yläruumiin päälle. Vainaja oli peitetty villavai-palla ja arkusta löytyi runsaasti untuvamaisia höyheniä (Karisto & Riikonen 2018: 4–5, figs. 3, 4 6; Kirkinen et al. 2020: 49, 53, table 1).

Nuttura oli takaraivon kohdalla ja sitä on säilynyt noin 40 x 35 mm (kuvat 7a-b). Hiukset näyttävät vaaleilta.

Hauta 15/2015, TYA 914:1607:13c Hiuksia?

Hauta sijaitsi kirkkomaata kiertävän aidan alla (tästä esim. Ruohonen 2019: 33). Vainajan kaulassa oli helminauha ja keskellä rintaa kaksi hevosenkenkäsolkea kiinni villakankaassa. Pronssiseen kierrettyyn rannerenkaaseen oli tarttunut pellavakangasta (Suomela et al. 2022: 7), lantion kohdalta löytyi veitsi. Pään vieressä oli paksult pitkälle maatunutta villakangasta, johon oli tarttunut vaalealta näyttäviä, parin sentin mittaisia karvoja, mahdollisesti hiuksia.

Hauta 18/2016, TYA 933:173:14 Nuttura

Vainajasta oli säilynyt hiusten (Kirkinen et al. 2020: 49) lisäksi hammaskiillettä. Hampaiden purupintojen vähäisestä kuluneisuudesta pääteltiin, että vainaja on ollut nuori. Suunnilleen kaulan kohdalta löytyi

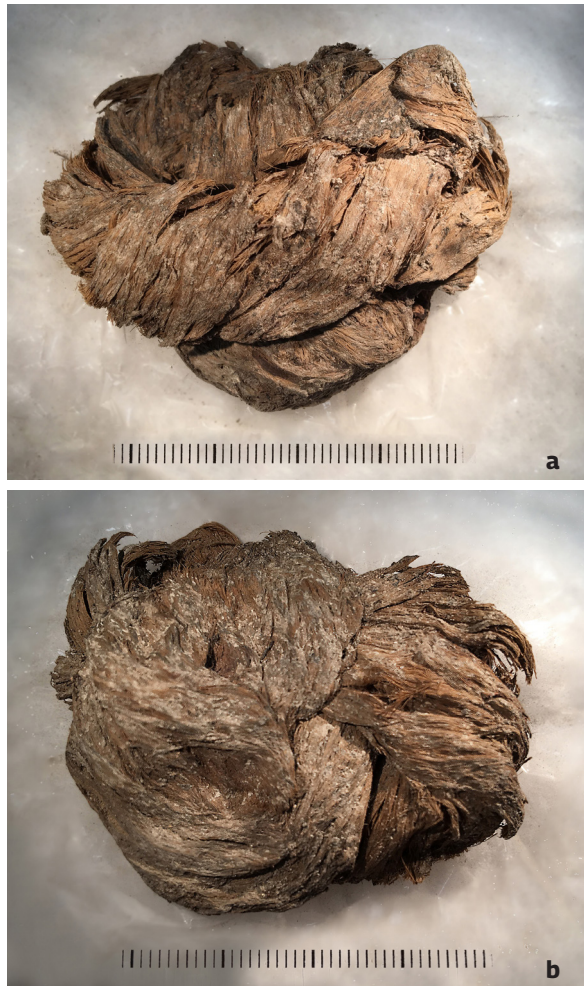

b

Kuva 7. Hiusjäänös Ravattulan Ristimäen haudasta 8/2015. 7a) Kuvattuna haudassa (kuvannut J. Ruohonen). 7b) Piirrettynä päältä ja alta (piirtänyt Kaisa Tikkanen).

ripustuslenkillä varustettu hopearaha ja lasihelmi. Kaksi pronssisolkea oli olkasolkina, hopeasolki ja spiraalikoristeista viitan päätyä löytyi alempaa keskeltä rintaa. Pronssirenkain reunustettu päähine oli laskettu esiliinan päälle, veitsi vainajan viereen ja sirppi arkun jalkopäähän. Vyötärön kohdalta löytyi linnunhöyhenten katkelmia (Kirkinen et al. 2020: 49, 53, table 1).

Kallo oli kierähtänyt maatumisprosessin seurauksena haudassa niin, että hampaat löytyivät läheltä arkun päätyä, nuttura läheltä olkasolkia. Nutturan koko on noin 47 x 60 mm (kuvat 8a–b). Hiukset näyttävät vaaleilta.

Kuva 8. Hiusjännös Ravattulan Ristimäen haudasta 18/2016. 8a) Kuvattuna päältä. 8b) Kuvattuna alta (kuvannut J. Riikonen).

Hauta 20/2016, TYA 933:214:17 Nuttura

Vainaja on ollut löytöjen sijoittumisen perusteella 160–165 cm pitkä. Hiusten lisäksi hänestä oli säilynyt muun muassa kallonluuta, aivo-massaa ja hammaskiillettä. Osteologisen analyysin mukaan vainaja oli aikuinen, jo hieman vanhempi nainen. Orgaanisen aineksen säilymistä kallon kohdalla oli edistänyt pään päälle laskettu pronssirenkain reu-nustettu päähine (Riikonen & Ruohonen 2021: 193). Kallonpalasten jou-kosta poimittiin talteen pellavapalttinan fragmentteja (Suomela et al. 2022: 7–8), ja nokkospalttinaa (Suomela et al. 2022: 8–9) oli puolestaan tarttunut joidenkin kaulanauhan helmien ja hopearahojen alle. Vaina-jan asuun kuuluneiden neljän hevosenkenkäsoljen yhteydestä löytyi villatekstiiliä. Vaatekappaleista tunnistettiin hame, spiraalikoristeinen esiliina ja viitta sekä säärisiteet. Leveä pronssipellillä päällystetty veit-sentuppi oli arkun oikeassa reunassa vainajan lantion kohdalla. Arkun toisessa reunassa vainajan päällä oli kasassa kuviollinen lautanauha ja ohimokoriste (Riikonen & Ruohonen 2021: 193–194, fig. 1).

Vainajan kasvot olivat kohti vasenta olkaa, ja nuttura on luultavasti sijainnut takaraivolla. Hautaa esiin kaivettaessa päähineen jäännökset sijaitsivat niin, että päähine olisi peittänyt päälaen hiukset ja vainajan silmien kohdan, mutta ei nutturaa. Nuttura ja laajalti päälaen hiuksia oli säilynyt yhtenäisenä kokonaisuutena, joka on kooltaan noin 70 x 150 mm (kuva 9a). Tästä varsinaista nutturaa on noin 40 x 70 mm (kuva 9b). Hiukset näyttävät vaaleilta ja niitä peittää hyvin hienojakoinen saviker-ros (Riikonen & Ruohonen 2021: 194–195).

Hauta 37/2016, TYA 933:804:9 Hiuksia

Aivan kirkon kivijalan vieressä oli hauta, jossa oli noin 135 cm pitkä ark-ku, joten kyse on lapsen haudasta. Siitä todistavat myös pienikokoiset hampaat, joiden sijainnin perusteella vainajan kasvot olivat kohti va-senta olkaa. Pään kohta erottui maassa tummana läikkänä, pääläelta löytyi hiuksia (Kirkinen et al. 2020: 49) ja keskemältä pään kohdalta spiraalikoristeita, jotka saattavat olla ohimokoristeista tai hiusnauhas-ta. Muut tunnistetut tekstiilinjäännökset ovat spiraalikoristeisesta vii-tasta. Lapsi oli saanut arkkuun mukaansa veitsen ja pienen sarven.

Kuva 9. Hiusjäänös Ravattulan Ristimäen haudasta 20/2016. 9a) Koko hiusjäänös. 9b) Nutturaosa (kuvannut J. Ruohonen).

Hiusjäännös on kooltaan noin 30 x 15 mm. Hiuksia sojottaa pystyssä ja niitä on myös poikittain.

Hauta 38/2016, TYA 933:819:2 Hiuksia

Vainajan vasemman olan kohdalta löytyi pronssinen hevosenkenkäsolkki, joka oli kiinni villakankaassa. Haudassa oli säilynyt myös jäännöksiä spiraalikoristeisesta esiliinasta ja viitasta. Läheltä arkun pääpuolen päätyä löytyi nauhan päatekoriste, jonka spiraaleihin oli tarttunut yksittäisiä hiuksia (Kirkinen et al. 2020: 49).

Ristimäen nutturakampauksia

Hiuksia löytyi kaikkiaan kymmenestä Ristimäen haudasta, joista viidessä kampausta tunnistettiin nutturaksi. Niiden välittömästä yhteydestä ei havaittu jälkiä mahdollisista nauhoista, luu- tai puuneuloista, joilla nuttura olisi kiinnitetty. Toki näiden täydellinen maatuminenkin on mahdollista, mihin saattaa viitata se, että haudan 1/2015 nutturalta puhdistetusta maasta löytyi villalangan katkelma. Metallisia pieniä hiusneuloja ei tunneta Suomesta tässä käsiteltävältä ajanjaksolta. Kahdesta haudasta (37/2016 ja 38/2016) hiusten läheltä löytyi nauhan pään spiraalikoristeita, jotka saattavat kuulua ohimokoristeisiin tai hiusnauhaan. Sekin mahdollisuus on huomioitava, että vainajalle tehdyn kampauksen ei ole tarvinnut kestää samalla tavalla kuin elävällä ihmisellä.

Yksinkertaisin tapa koota hiukset nutturaksi on kiertää ne ensin pöninhäntänä itsensä ympäri ja pyöräyttää hiuskierre sitten nutturaksi. Näin lienee tehty esimerkiksi haudan 18/2016 nuttura. Sykerömäinen nuttura syntyy myös kieputtamalla palmikoitu hiusletti nutturaksi. Havaintoesitys siitä, kuinka helposti tällainen nuttura syntyy, saatiin kaivauksilla, kun haudan 1/2015 nutturan esiin kaivanut arkeologian opiskelija teki tällaisen kampauksen itselleen (kuva 10). Todettakoon, että palmikoitua hiusta ei löytynyt Ristimäeltä kaivetuista haudoista irrallisena lettinä.

Kuva 10. Ravattulan Ristimäen haudan 1/2015 nutturan esiin kaivanut arkeologian opiskelija Laura Tuomisalo teki kaivauksilla itselleen samanlaisen palmikosta kierretyn nutturan (kuvannut J. Ruohonen).

Haudan 20/2016 nuttura on Ristimäen parhaiten säilynyt ja muista, sykerömaisistä nutturoista selvästi poikkeava kampa. Hiusletistä tai poninhännästä kierretty nuttura on helppo tehdä itselle, mutta haudan 20/2016 nuttura syntyy vaivattomammin, kun sen tekee toinen henkilö. Hiukset on ilmeisesti jaettu ensin keskeltä pystysuunnassa kahteen osaan. Toinen puoli hiuksista on käännetty rullamaisesti nutturaksi ja toinen puoli kierretty ensin poninhäntänä itsensä ympäri ja sitten vanneeksi nutturan ympärille. Suomalaisille tyypillisistä sileistä ja suorista hiuksista tällaisen kampausten tekeminen ei onnistu ilman hiuslenkkiä ja -pinnejä (Riikonen 2023: 211–213) (kuva 11). Ristimäen nutturaa selvästi monimutkaisempi kampa on Kirkkailanmäen nuttura, joka vaatii myös pidemmät hiukset. Muinaispukujen valmistamisesta 1980-luvulla innostuneet Heinolan seudun Kalevalaiset Naiset ry kokeili silloin käytännössä myös Kirkkailanmäen kampausta. Nutturan tehneen Riitta Lavoniuksen mukaan sen tekemiseen ei tarvita neuloja tai muita kiinnittimiä, jos hiukset eivät ole liian puhtaat (Lavonius, henkilökohtainen tiedonanto 2020).

Kuva 11. Ravattulan Ristimäen haudan 20/2016 hiusjäännökseen mukaan tehty nutturakampa (kuvannut A.-M. Liira).

Kun hiuksia on aikoinaan hoidettu ja laitettu, on varmasti käytetty kampaa ja/tai harjaa. Kammat valmistettiin yleensä luusta ja sen vuoksi ne maatuivat kuten muukin luu, mutta niitä on löytynyt sekä miesten että naisten haudoista, kuitenkin useammin miesten haudoista. Polttohaudoista löytyneet, vanhemmiksi ajoittuvat kampojen jäännökset ovat palanutta luuta ja siksi säilyneet paremmin – niitä onkin löydetty palamattomia useammin (Kivikoski 1973: Abb. 171, 358–360, 612, 613, 941, 943, 1211; Lehtosalo-Hilander 1982: 65; Hirviluoto 1986: 37; Soleva 2000: 89, 93). Skandinaviasta kampoja tunnetaan selvästi enemmän sekä ruumishaudoista että asuinpaikoilta ja niitä on myös tutkittu enemmän. Esimerkiksi Birkan hautalöytöjen perusteella tiedetään, että niin naiset kuin miehet kantoivat kampaa vyössään (Arwill-Nordbladh 2016). Kampa oli tärkeä henkilökohtainen toilettiesine ja kuului hautausrituaaliin myös esimerkiksi anglosakseilla (Hayward & Owen-Crocker 2012: 141). Ristimäen tutkituista haudoista ei ole löytynyt kamman jäännöksiä.

Kansallismuseon kokoelmiin kuuluu kolme löytöä, jotka ovat sianharjaksista tehtyjä harjoja (KM 2487:12; KM 8656:H11:14, KM 9855:17). Ne ovat löytyneet Käkisalmen Suotniemestä, Maskun Humikkalasta ja Euran Pappilanmäestä, ja ne on tulkittu pellavaharjoiksi (Kivikoski

1973: 972). Samanlaisilla harjoilla eroteltiin vielä 1900-luvun alkupuolella karkeammat rohtimet hienommista pellavakuiduista. Tällainen tiivisharjaksinen harja on kuitenkin alun perin ollut yleistyökalu, jota on käytetty myös esimerkiksi hiusten harjaamiseen (Kaukonen 1946: 213, 216–219). Maskusta harja löytyi naisen haudasta, Käkisalimesta miehen haudasta (Purhonen 1998: Liite 2), samoin luultavasti Eurasta.

Ristimäeltä todetut nutturat edustavat ajallisesti 1100- ja 1200-luvun taitetta. Kotimaisten vastineiden lähes puuttuessa emme tiedä, kuinka laajalle levinneestä ilmiöstä on kyse, mutta yksinkertainen ja helppotekoinen nuttura, joka on kierretty poninhännästä tai hiuspalmikosta, on ajaton hiusmalli. Tällainen kampa on varmasti myöhäisrautakautta vanhempi – ja samalla tavalla tukka kietaistaan nutturaksi nykyäänkin. Entä vaativammat hiuslaitteet? Anna-Liisa Hirviluoto (1986: 42) arveli Kirkkailanmäen nutturasta, että tällainen kampa olisi mahdollisesti yleinen Suomessa rautakauden lopulla. Hämäläiselle nutturalle ei kuitenkaan löydy vastinetta ainakaan varsinaissuomalaisesta Ravattulan Ristimäen aineistosta.

Vastineita ja esikuvia?

Selkeää vastinetta Ravattulan Ristimäen haudan 20/2016 nutturalle ei ole toistaiseksi löytynyt ulkomaisestakaan vertailuaineistosta. Suomalaisissa muinaisteksteileissä on paljon yhtäläisyyksiä Viron ja Latvian tekstiililöytöjen kanssa, mutta Baltiasta ei tunneta nutturoitten jäännöksiä (Rammo henkilökohtainen tiedonanto 2021; Žeiere, henkilökohtainen tiedonanto 2021). Lähellä Latvian rajaa, mutta Viron puolella sijaitsevan Niklusmäen kalmiston naisenhaudassa on kuitenkin säilynyt kallon yhteydessä runsaasti lyhyttä, tummaa tukkaa. Se on ajoitettu 1300-luvulle samasta haudasta löytyneen, spiraalein, tinanastoin ja lasihelmin koristellun päänauhan perusteella (Valk et al. 2012: 122).

Tanskassa on säilynyt useita roomalaisaikaisia kampauksia, niin suohon upotetuilla kuin maahan haudatuilla vainajilla, sekä naisilla että miehillä. Hiuksia on palmikoitu ja punottu, niitä on jaettu ja niistä on tehty kierteitä ja solmuja. Samanlaisia kampauksia on kuvattu myös esimerkiksi aikakauden rahoissa ja metalliastioissa. Naisen yleisin kampa oli niskanuttura, jonka lisäksi pään sivuilla saattoi olla myös

palmikointia. Esikuvat oli saatu roomalaisesta hiustyylistä, joka oli levinnyt myös germaaniaalueille. Hiustenlaittoon on varhaisella rautakaudella selvästi panostettu ja sillä on osoitettu statusta (Raeder Knudsen & Mobjerg 2019: 92–94).

Skandinaviasta tunnetaan hiuslöytöjä myöhäisrautakaudelta vain vähän, ja ne ovat irrallista, leikattua hiusta. Tällöin hiuksilla katsotaan olevan maaginen luonne, ja ne ovat haudassa ikään kuin taikakaluna (Arwill-Nordbladh 2016). Kampauksia voi kuitenkin tarkastella riimukivien kuvista, seinävaatteiden hahmoista ja pienten kultafoliokuvien sekä metalliminiatyörien figureista. Niissä naisen hiukset on useimmiten vedetty solmuun poninhännäksi, mutta myös niskanutturaa esiintyy (Mannering 2004: 67, table 2; Arwill-Nordbladh 2016). Vanhimmat kultafoliokuvat ajoittuvat jo 500-luvulle, ja merkille pantavaa on, että solmuun vedetty poninhäntä on hallitseva kampaus näissä kuvissa viikinkiajalle asti, ainakin puolen vuosituhannen ajan. Solmuun vedettyä poninhäntää ei ole kuitenkaan tavattu tanskalaisista roomalaisajan haudoista. Tällä kampauksella on mitä ilmeisimmin yhteys korkeaan statukseen, rituaaleihin ja seremonioihin, sillä figuurien ylväät naiset ovat hyvin pukeutuneita, vaatteessa on usein laahus ja kädessä saattaa olla juomasarvi. Vain noin neliösentin kokoisia kultafoliokuvia on löytynyt tuhansia, mutta ei tiedetä, mihin yhteyteen ne liittyvät. Niiden hahmot saattavat olla myös myyttisiä henkilöitä (Mannering 2004: 71, 73; Owen-Crocker 2004: 164; Arwill-Nordbladh 2016).

Pitkät hiukset ovat naisen huntu

Hiukset ovat olennainen osa ihmisen identiteettiä. Esimerkiksi islantilaisissa saagoissa kuvataan usein, minkälaiset hiukset henkilöllä on, ja naisen kauniita hiuksia arvostetaan (Arwill-Nordbladh 2016). Kampaus viestii kantajansa sosiaalista asemaa ja vaurautta samalla tavalla kuin pukeutuminen. Hiusten malli ja kampaus voivat erottaa henkilön toisista ihmisistä tai ihmisryhmästä, ilmaista rooleja ja normeja. Hiusten pituuden, värin tai kampauksen muutos puolestaan kuvastaa iän, elämänvaiheiden ja sosiaalisen aseman muuttumista (Lehtinen & Sihvo 2005: 103; Arwill-Nordbladh 2016; Stenn 2016: passim). Hiustenlaitto vie aikaa, ja näyttävän kampauksen tekeminen vaatii useimmiten

toisen ihmisen apua. Tällä tavoin myös korostuu kammattavana olevan korkea sosiaalinen asema. Joissain kulttuureissa hiusten leikkaaminen on jopa pyhä toimitus (esim. Stenn 2016: 67–68).

Vahvat hiukset viestivät terveydestä, voimasta ja seksuaalisuudesta, ja ne yhdistetään myös hedelmällisyyteen (Stenn 2016: 63–64). Hiusten peittäminen on mahdollisesti alun perin liittynyt nimenomaan hedelmällisyyden varjelemiseen. On esitetty, että päähine koristeineen suo- jasi pahoilta voimilta hedelmällisessä iässä olevaa naista ja erityisesti hänen niskaansa, joka oli kehon heikoin kohta. Päähineellä olisi siten merkitty hedelmällisessä iässä olevat yhteisön jäsenet (Williams 1999: 139). Tässä yhteydessä ei voi sivuuttaa Tyyni Vahterin (1952: 151) varsi- naissuomalaiseksi kaarihunnuksi nimeämää, pronssirenkain reunus- tettua ja erikoisella niskakoristeella varustettu päähinettä, jonka nis- kaosassa on paikka nutturalle ja jonka alle hiukset saa piiloon (kuva 2). Tällainen päähine löytyi neljästä Ristimäen haudasta (haudat 1/2015, 8/2015, 18/2016, 20/2016), joissa kaikissa oli säilynyt myös hiusta, ja se tunnetaan lukuisista myöhäisrautakauden naisenhaudoista Varsi- nais-Suomesta. Vanhimpia ovat Maarian Saramäen ruumishaudasta ja Kaarinan Kirkkomäen haudasta 1/1950 löytyneet, vuoden 1000 vaiheil- le ajoittuvat päähineet. Nuorimpiin radiohiiliajoitettuihin päähinehau- toihin kuuluu Maskun Humikkalan hauta 14, joka on 1200-luvun alusta (Saari 2022: 81, 83). Onko tämä erikoinen päähine ollut käytössä jo aikai- semmin viikinkiajalla tehtävänään suojata kantajansa hedelmällisyyt- tä?

Naisen sosiaaliseen asemaan liittyy tulkinta, että päähine on vai- mon tunnus. Perusteena tälle on pidetty Raamatun ensimmäistä Ko- rinttilaiskirjettä, jossa Paavali käskää naisia peittämään päänsä (1. Kor. 11:5–6). Ohjeen on tulkittu tarkoittavan konkreettista pään peittämistä sillä perusteella, että peittämätön pää olisi paheellinen (Owen-Crocker 2004: 219). Kyseessä saattaa kuitenkin olla väärinkäsitys ja tulkinta- virhe. Antiikin aikana Välimeren maissa aviovaimon tuli palmikoida hiuksensa osoittaakseen siviilisäätynsä ja jotta ei olisi häpäissyt mies- tään. Sekä roomalaisessa, kreikkalaisessa että juutalaisessa kulttuu- rissa naisen tuli esiintyä julkisella paikalla hiukset palmikoituina tai muutoin sidottuna pään päälle. Tämä näkyy myös aikakauden taitees- sa (kuva 12). Pään peittäminen koristeellisella kampauksella tai aviovai- mon hunnulla, joka peitti vain pään takaosan, oli yläluokan naisen sta-

Kuva 12. Pohjois-Makedonian Arkeologisessa museossa (Arheoloski Muzej na Republika Severna Makedonija) Skopjessa kuvattu antiikin ajan reliefi, jossa naisten hiukset on sidottuna pään päälle (kuvannut J. Riikonen).

tussymboli. Valtoimenaan olleet hiukset olivat häpeälliset, ne liitettiin mysteerikultteihin, eikä avoimin hiuksin sopinut esiintyä julkisesti eikä missään tapauksessa rukoilla tai profetoida. Tämä oli Paavalin sanoma Korinttilaiskirjeen sisältöä analysoineen Anne Mikkolan tulkinnan mukaan (Mikkola 2017: 70–72, 80–81, 86–87). Myös Paavalin toteamus, että pitkä tukka on naiselle kunniaksi ja pitkät hiukset on annettu naiselle hunnuksi, vahvistaa sitä näkemystä, että Paavali ei vaatinut naisia peittämään hiuksiaan, vaan sitomaan ne kiinni (1. Kor. 11:15; Mikkola 2017: 87).

Valtaosa edellä mainituista skandinaavisten viikinkiajan kuvien (kultafoliot, riimukivet, miniatyyrifiguurit, seinävaatteet) naishahmoista on paljain päin. Vain joissain tapauksissa heillä on tulkittu olevan lakki tai hiusverkko (Mannering 2004: table 2), joka tunnetaan tanskalaisista löydöistä jo pronssikaudelta (Owen-Crocker 2004: 79–80). Brittein saarten viikinkiasuinpaikoilta on kuitenkin löytynyt tekstiilejä, jotka on tunnistettu päänverhoiksi. Ne ajoittuvat 900–1100-luvuille ja ovat

kapeita huivimaisia kankaita ja yksinkertaisia lakkeja, jotka on tehty villa- tai silkkikankaasta, todennäköisesti myös pellavasta, joka ei kasvikuivutena ole säilynyt. Näitä, luultavimmin naisten ja lasten käyttämiä päänverhoja ei näy paikallisessa aikalaiskuvastossa (Wincott Heckett 2003: 4, 47–48, 52, 110–111, figs. 3, 41; Owen-Crocker 2004: 230). Hilkka-mainen lakki muistuttaa myöhemmin suomalaiseenkin kansanomaiseen pukuun kuulunutta tanua eli liinalakkia (ks. Lehtinen & Sihvo 2005: 118, kuva 161).

Kristinuskon omaksumisen aikaan 600-luvulta lähtien anglosaksinaisen asu muuttui: olkasoljilla kiinnitetyn peplos-hameen käytöstä luovuttiin ja kuvalliset lähteet osoittavat, että naisten ja tyttöjen pää on useimmiten peitetty. Kristitty nainen verhosi päänsä isolla huntumaisella pääliinalla, joka peitti hiusten lisäksi kaulan ja hartiat. Pääliinan kanssa pidettiin myös nauhoja, ja liinan kiinnittämiseen käytettiin pyöreäpäisiä neuvoja, jotka ovat yleisiä arkeologisissa löydöissä. Hiukset olivat kiinni sidottuina pääliinan alla. Neitsyt Marian ja muiden pyhien tai korkea-arvoisten naisten päätä peittää aikakauden kuvissa huntu tai laaja, pään yli nostettu vaate, mikä on todennäköisesti Bysantin taiteesta saatua vaikutusta (Owen-Crocker 2004: 150, 157, 219–220, 225–226, 318). Tätä muotia Suomessa edustaa ristiretkiajan spiraalikoristeinen villavaippa. Theodor Schvindt havaitsi jo 1800-luvun lopulla Karjalan hautoja tutkiessaan, että huntu ja hartioilla kannettu vaippa voivat olla samaa vaatetta (Schvindt 1893: 112; Lehtosalo-Hilander 2001: 46–47).

Erilaiset päänverhot kuuluivat erilaisille sosiaali- ja kulttuuriryhmille. Vaikka hunnun käyttö oli jo yleistynyt Brittein saarilla kristillistymisen myötä, yksinkertaiset liinalakit pysyivät edelleen käytössä alemmilla sosiaaliryhmillä, ehkä niitä pidettiin myös hunnun alla. Silkkikankainen lakki oli ylellisyyttä, samoin lautanauhatekniikalla kudotut brokadinauhat, joissa loimilanka on silkkiä ja kuviokude kulta- tai hopealankaa. Niitä käytettiin hunnun tai muun päähineen kanssa. Metallilankaisia lautanauhoja on löytynyt Birkasta vainajan pään kohdalta myös miesten haudoista (Wincott Heckett 2003: 8, 108). Muutamia brokadinauhalöytöjä on Suomestakin (Lehtosalo-Hilander 2001: 15), sekä miesten että naisten haudoista.

Spiraalikoristeinen nauha päähän kiedotun villaliinan yhteydessä tunnetaan meiltä esimerkiksi Perniön Yliskylän haudoista 1 ja 6 (Appelgren-Kivalo 1907: 31, 47, Tafel VII:1a ja b, IX:10) ja Nousiaisten Myl-

lymäen haudasta 25/1935 (KM 10146:104). Kumpaankin kalmistoon on haudattu kristillisen käytännön mukaan (Purhonen 1998: 135). Nämä hunnuksi tulkittavat suomalaiset villaliinat ovat tiiviimpää kudosta kuin esimerkiksi Tanskasta 900–1000-lukujen haudoista tavatut harsomaiset huntukankaat. Kristillistymisen indikaattorina pidetty harvakudoksinen palttinasidoksinen kangas, *schleiergewebe*, voi tosin olla myös esimerkiksi käärin- tai kateliinana käytetty tekstiili (Hedeager Krag 2007). Niihin vertautuu paremmin Yliskylän haudoissa vainajan päällä ruumiin peittona ollut, pitkälle maatonut villatekstiili, jota Appelgren-Kivalo (1907: 41, 43, 46) kuvaili ”harsuntapaiseksi kaksiniitiseksi vaatteeksi”.

Koska kasvikuitu säilyy Suomen happamassa maaperässä eläinkuittua selvästi huonommin, siitä valmistetun kankaan löytyminen on sangen sattumanvaraista. Tässä tarkastelluista kymmenestä Ristimäen hiushaudasta viidessä (4/2014, 1/2015, 2/2015, 18/2016, 20/2016) oli pään kohdalla tai olkasolkien yhteydessä kasvikuittupalttinan jäännöksiä. Ne voisivat olla hunnusta/pääliinasta tai liinasta, jolla vainajan kasvot on peitetty tai mahdollisesti koko vainaja peitetty. Kaikki kasvikuittufragmentit ovat niin pieniä ja irrallisia, että niiden perusteella on mahdoton päätellä, minkälaisesta tekstiilistä ne ovat, tai mitä sillä on ollut tarkoitus peittää. Villakangasta löytyi hiusten yhteydestä tai pään kohdalta ainoastaan haudasta 20/2016. Siinä pronssirenkain reunustettu villakankainen päähine oli laskettu vainajan pään päälle, mutta pään kohdalla löytyi myös pellavapalttinaa (Suomela 2022: 8).

Pronssirenkain reunustettu päähine oli haudan 20/2016 ohella kolmessa muussakin Ristimäen haudassa (haudat 1/2015, 8/2015, 18/2016), joissa oli myös nuttura, mutta missään näistä päähine ei ollut puettuna vainajalle päähän. Tällainen päähine istuu huonosti selällään lepäävän päähän, ja ehkä se sen vuoksi useimmiten laskettiin hautaan vainajan kasvojen tai rinnan päälle (Riikonen 2006: 214, table). Näin tapahtui myös Ristimäen haudan 20/2016 vainajalle, jolla oli muista poikkeava nuttura. Hänet haudattiin 1100-luvun lopulla puettuna korkeaa sosiaalista asemaa osoittavaan, ristiretkiajalle tyypilliseen pukuparteeseen. Vainaja on ollut varakas, yhteisönsä arvostama nainen, jonka erilainen kampaus on saattanut korostaa hänen erityisyyttään. Ehkä vainajan pää oli käännetty sivulle tarkoituksella, kuten myös Kirkkailanmäen haudan 1 vainajan pää, jotta kaunis kampaus näkyisi hautaustilantees-

sa. Nutturalle kootut hiukset ja ainakin osin myös kasvot jäivät liinakankaan ja päähineen alle kenties vasta siinä vaiheessa, kun vainaja muutoin peiteltiin spiraalikoristeisella villavaipalla ja arkun kansi suljettiin.

Kiitokset

Kiitokset Riina Rammolle ja Irita Žeierelle, jotka ystävällisesti antoivat tietoa Baltian hiuslöydöistä, sekä kampaajamestari Kirsti Nurolalle, joka käytännössä näytti, kuinka Ristimäen haudan 20/2016 kampausta on voitu tehdä. Kiitokset artikkelin vertaisarvioijille hyvistä huomioista, joiden mukaan käsikirjoitusta muokattiin.

*FK **Jaana Riikonen** on myöhäisrautakauden hautalöytöihin, erityisesti tekstiilien tutkimukseen perehtynyt arkeologi. jaana.riikonen@kaioksanen.fi*

*FT **Juha Ruohonen** on rautakauteen ja historialliseen aikaan sekä hautatutkimukseen, kirkolliseen kulttuuriin ja kenttätyömenetelmiin perehtynyt yliopisto-opettaja Turun yliopiston arkeologian oppiaineessa. jukaru@utu.fi*

Bibliografia

Kokoelmat

KM – Kansallismuseon kokoelmat, Helsinki

KM hist. – Kansallismuseon historialliset kokoelmat, Helsinki.

TYA – Turun yliopiston arkeologian oppiaineen kokoelmat, Turku.

Appelgren-Kivalo, Hj. 1907. *Suomalaisia pukuja myöhemmältä rautakaudelta - Finnische Trachten aus der jüngeren Eisenzeit*. Helsinki.

- Arponen, A. 2008. Arkeologisen materiaalin konservointi. P. Halinen, V. Immonen, M. Lavento, T. Mikkola, A. Siiriäinen & P. Uino (toim.) *Johdatus arkeologiaan*: 225–235. Helsinki: Gaudeamus.
- Arwill-Nordbladh, E. 2016. Viking Age Hair. *Internet Archaeology* 42. <http://dx.doi.org/10.11141/ia.42.6.8>
- Cameron, J., Thibaut, D. & Green, F. 2017. Scientific analysis of a preserved head of hair at Romsey Abbey, UK. *Journal of Archaeological Science: Reports* 13: 265–271.
- Hayward, M. & Owen-Crocker, G. R. 2012. Comb. G. R. Owen-Crocker, E. Coatsworth & M. Hayward (toim.) *Encyclopedia of Dress and Textiles in the British Isles c. 450–1450*: 141–142. Leiden, Boston: Brill.
- Hedeager Krag, A. 2007. Finely Woven Textiles from the Danish Viking Age. A. Rast-Eicher & R. Windler (toim.) *Archäologische Textilfunde - Archaeological Textiles. NESAT IX - Textile Symposium in Braunwald, 18.-20. Mai 2005. Näfels*: 129–133.
- Hirviluoto, A.-L. 1986. Uutta tietoa rautakautisesta hiusmuodista. *Studia praehistorica Fennica C F Meinander septuagenario dedicata*: 37–43. Iskos 6.
- Jensen, F. 2019. Biological observations. T. Mobjerg, U. Mannering, H. Rostholm & L. Raeder Knudsen (toim.) *The Hammerum Burial Site. Customs and Clothing in the Roman Iron Age*: 131–133. Museum Midtjylland, Jutland Archaeological Society.
- Jäkärä, T. 2010. Hiotut vuorikristallit – koruja, koristekiviä ja suurennuslaseja. *Kentältä poimittua* 7. *Kirjoitelmia arkeologian alalta. Museoviraston arkeologian osaston julkaisuja no. 12*: 92–100.
- Karisto, M. & Riikonen, J. 2018. Experimental Textile Archaeology – Reconstruction of a Finnish 900 Years Old Patterned Tablet-Woven Band. *Strands* 2018 (25): 3–11.
- Kaukonen, T.-I. 1946. *Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa. Kansatieteellinen tutkimus*. Kansatieteellinen Arkisto VII, Helsinki. Eripainos Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisusta.
- Kirkinen, T. 2015. The Role of Wild Animals in Death Rituals: Furs and Animal Skins in the Late Iron Age Inhumation Burials in Southeastern Fennoscandia. *Fennoscandia archaeologica* XXXII: 101–120.
- Kirkinen, T., Riikonen, J., Dove, C. & Ruohonen, J. 2020. The Identification and Use of Fur and Feathers Excavated from the Late Iron Age and Early Medieval (12th–13th Centuries) Ravattula Ristimäki Cemetery in Kaarina, Southwest Finland. *Fennoscandia archaeologica* XXXVII: 45–59.
- Kivikoski, E. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text*. Neuausgabe. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft.
- Laulumaa, V. 1994. Vaalan Manamansalon vanha hautausmaa. *Kentältä poimittua* 2. *Kirjoitelmia arkeologian alalta*: 51–55.
- Lavonius, Riitta, Jaana Riikosen haastattelu 23.4.2020.
- Lehtinen, I. & Sihvo, P. 2005. *Rahwaan puku. Folk Costume. Näkökulmia Suomen kansallismuseon kansanpukukokoelmiin. An Overview of the Folk Costume Collection of the National Museum of Finland*. 3. Uudistettu ja laajennettu painos. Helsinki: Museovirasto.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982. *Luistari II. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* 82:2. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 2001. *Euran puku ja muut muinaisvaatteet*. Eura: Euran Muinaispukutoimikunta.

- Mannering, U. 2004. Dress in Scandinavian Iconography of the 5–6th centuries A.D. Maik, J. (toim.) *Priceless Invention of Humanity – Textiles. NESAT VIII. Report from the 8th North European Symposium for Archaeological Textiles 8–10 May 2002 in Lodz, Poland: 67–74. Acta Archaeologica Lodzientia Nr 50/1.*
- Mikkola, A. 2017. Miksi Paavali kielsi miehiä peittämästä päätään ja käski naisia peittämään päänsä? Tulkinta jaksosta 1. Kor. 11:2–16. Uuden Testamentin eksegetiikan pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Owen-Crocker, G. R. 2004. *Dress in Anglo-Saxon England*. Revised and enlarged edition. Cambridge: University Press.
- Price, T. D., Bläuer, A., Oras, E. & Ruohonen, J. 2021. Baseline 87Sr/86Sr Values in Southern Finland and Isotopic Proveniencing of the Cemetery at Ravattula Ristimäki. *Fennoscandia archaeologica* XXXVIII: 135–152.
- Purhonen, P. 1998. *Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* 106.
- Raamattu (1992). Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Helsinki: Suomen Pipliaseura.
- Raeder Knudsen, L. & Mobjerg, T. 2019. The Coiffures. T. Mobjerg, U. Mannering, H. Rostholm & L. Raeder Knudsen (toim.) *The Hammerum Burial Site. Customs and Clothing in the Roman Iron Age: 83–95. Museum Midtjylland, Jutland Archaeological Society*.
- Rammo, Riina, sähköpostiviesti Jaana Riikoselle 12.4.2021.
- Riikonen, J. 1990. *Naisenhauta Kaarinan Kirkkomäessä*. Karhunhammas 12. Turun yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, Suomalainen ja vertaileva arkeologia.
- Riikonen, J. 2006. Broken Twill in Finnish Late Iron Age Textiles – Weaving Pattern of Special Garments. *Arheologija un etnografija* XXIII, *Veltījums seno apģērbu petniecī arheoloģei Dr. habil. Annai Zariņai 85 gadu jubileja*: 206–219. Rīga: Latvijas vestures instituta apgads.
- Riikonen, J. 2016–2024. Muistiinpanot Ravattulan Ristimäen hautojen laboratiivisesta kaivauksesta. Tekijän hallussa.
- Riikonen, J. 2023. Ravattulan nuttura. J. Riikonen & J. Ruohonen (toim.) *Ravattulan muinaispuku. Tutkimukset ja valmistusohjeet*: 210–213. Turku: Suomen muinaistutkimuksen tuki ry.
- Riikonen, J. & Ruohonen, J. 2021. The "Ravattula" Hairdo from Grave 20/2016: New Information on Iron Age hairstyles. *Fennoscandia archaeologica* XXXVIII: 193–198.
- Riikonen, J. & Ruohonen, J. (toim.) 2023. *Ravattulan muinaispuku. Tutkimukset ja valmistusohjeet*. Turku: Suomen muinaistutkimuksen tuki ry.
- Rostholm, H. & Raeder Knudsen, L. 2019. The Hammerum burial site. T. Mobjerg, U. Mannering, H. Rostholm & L. Raeder Knudsen (toim.) *The Hammerum Burial Site. Customs and Clothing in the Roman Iron Age: 15–47. Museum Midtjylland, Jutland Archaeological Society*.
- Ruohonen, J. 2017. Ristimäki in Ravattula: On the remains of the oldest known church in Finland. J. Harjula, S. Hukantaival, V. Immonen, A. Randla and T. Ratilainen (toim.) *New Visits to Old Churches: Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region*: 46–60. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Ruohonen, J. 2019. Identifying a stone structure in the medieval church at Ravattula in Finland. Reflections on free-standing crosses in northern Europe. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 46: 113–135.

- Ruohonen, J. 2023. Ravattulan Ristimäki. J. Riikonen & J. Ruohonen (toim.) *Ravattulan muinaispuku. Tutkimukset ja valmistusohjeet*: 18–27. Turku: Suomen muinaistutkimuksen tuki ry.
- Ruohonen, J. 2024. *Ravattulan Ristimäki ja Aurajokilaakson varhaisin seurakunnallinen järjestäytyminen*. Karhunhammas 22. Turku: Turun yliopisto, arkeologia.
- Ruohonen, J. & Väänänen, A. 2016. Punatukkainen tyttö ja 31 helmeä. Helminauha Ravattulan Ristimäen haudasta 1/2015. *Arkeologia Nyt* 1/2016: 34–36.
- Saari, N.-J. 2022. The genetic makeup and social organisation in Early Medieval coastal Southwest Finland. *Arkeologian pro gradu -tutkielma*. Helsingin yliopisto.
- Schvindt, Th. 1893. *Tietoja Karjalan rautakaudesta ja sitä seuraavilta ajoilta Käkisalmen kihlakunnan alalta saatujen löytöjen mukaan*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Soleva, T. 2000. Rautakautiset ja keskiaikaiset luukammat Suomessa. Luokittelu ja katsaus löytöpaikkoihin. *Arkeologian pro gradu -tutkielma*. Helsingin yliopisto.
- Stenn, K. 2016. *Hair. A Human History*. New York - London: Pagasus Books.
- Suomela, J. A., Suhonen, H., Räisänen, R., Wright, K. 2022. Identifying Late Iron Age textile plant fibre materials with microscopy and X-ray methods – a study on finds from Ravattula Ristimäki (Kaarina, Finland). *Archaeological and Anthropological Sciences* 14(3): 1–15.
- Taavitsainen, J.-P. 1990. *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 94.
- Tikkanen, K. 2016. Hiuksia halkomassa. Miten arkeologista hiusaineistoa voidaan tutkia? Proseminariesitelmä. *Arkeologian oppiaineen arkisto*, Turun yliopisto.
- Tomanterä, L. 1978. *Tampereen Vilusenharjun tekstiililöydöt*. Karhunhammas 3, Liite 2. Turun yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, Suomalainen ja vertaileva arkeologia.
- Vahter, T. 1952. Varsinaissuomalainen kaarihuntu. *Corolla archaeologica in honorem C. A. Nordman*: 151–158. Helsinki.
- Valk, H., Kama, P., Rammo, R., Malve, M. & Kiudsoo, M. 2012. The Iron Age and 13th–18th Century Cemetery and Chapel Site of Niklasmägi: Grave Looting and Archaeology. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2012: 109–132.
- Vasko, T. 2019. Rengasneula viitassa, hevonen kukkarossa. Turun Taskulan miehen haudan nro 5 esineistöä. R. Mustonen & T. Ratilainen (toim.) *Pitkin poikin Aurajokea. Arkeologisia tutkimuksia*: 49–53. Omistettu Kaisa Lehtosen muistolle. Turun museokeskus, Raportteja 23.
- Vuorela, T. 1979. *Kansanperinteen sanakirja*. WSOY.
- Wilson, A., Dixon, R., Dodson, H., Janaway, R., Pollard, A. M., Stern, B. & Tobin, D. 2001. Yesterday's hair – human hair in archaeology. *Biologist* 48(5): 213–217.
- Wilson, A. S. 2019. Stable isotope analysis. T. Moberg, U. Mannering, H. Rostholm & L. Raeder Knudsen (toim.) *The Hammerum Burial Site. Customs and Clothing in the Roman Iron Age*: 163–165. Museum Midtjylland, Jutland Archaeological Society.
- Williams, P. 1999. Protection from Harm: The Shawl and Cap in Czech and Slovak Wedding, Birthing and Funerary Rites. L. Welters (toim.) *Folk Dress in Europe and Anatolia. Beliefs about Protection and Fertility*: 135–154. Oxford - New York.

Wincott Heckett, E. 2003. *Viking Age Headcoverings from Dublin. Medieval Dublin Excavations 1962–81, Ser. B, vol. 6.* Dublin: National Museum of Ireland, Royal Irish Academy.

Žeiere, Irita, sähköpostiviesti Jaana Riikoselle 9.4.2021.